

2012

Ariela Netiv
Chrystel Brandenburg

(MOOIER DAN) DE WERKELIJKHEID

HET BELEG VAN LEIDEN
IN ARCHIEF, BEELD EN BODEM

3 OCTOBER
VERENIGING
LEIDEN

(MOOIER DAN)
DE WERKELIJKHEID

HET BELEG VAN LEIDEN
IN ARCHIEF, BEELD EN BODEM

3 Oktoberlezingen

Redactie: Dr. E.S. van Eyck van Heslinga

Dr. R.P. Fagel

Prof. dr. J. Pollmann

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereeniging en het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar manier naar het beleg van Leiden zal kijken.

3 Oktoberlezingen:

- 1997 R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*
- 1998 J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg.*
- 1999 D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 oktober-Vereeniging.*
- 2000 W. Otterspeer, *De levende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*
- 2001 S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*
- 2002 B.M.A. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003 L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.*
- 2004 R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis.*
- 2005 J.M. Bordewijk-Knotter, *Lof zij den helden. Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel.*
- 2006 Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Honger.*
- 2007 A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden - waarheid en verdichting.*
- 2008 J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw.*
- 2009 M. Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2010 H. den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden.*
- 2011 Jori Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & Volksfeest*

(MOOIER DAN) DE WERKELIJKHEID

HET BELEG VAN LEIDEN
IN ARCHIEF, BEELD EN BODEM

Ariela Netiv (in samenwerking met Chrystel Brandenburgh)

PRIMAVERA PERS

Vormgeving: Primavera Pers (*Marta Klement*)

Druk: Nautilus, Leiden

Universiteit Leiden

© Ariela Netiv/Chrystel Brandenburg, Leiden 2012

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5997-

Inleiding

Geschiedenis is niet wat er gebeurd is, geschiedenis is wat mensen zich herinneren. Deze relativerende tekst komt van Jan Blokker, de bekende Volkskrantcolumnist. De Leidse hoogleraar psychologie Willem Wagenaar heeft echter voor eens en voor altijd aangetoond dat het geheugen de meest onbetrouwbare plek is om naar feiten op zoek te gaan. De geschiedenis die men in het geheugen kan vinden is een verhaal, een eigen versie van het gebeurde, die bovendien door de tijd heen verandert. De geschiedenis die historici opschrijven wordt voor een heel groot deel dan ook niet aan het geheugen, maar aan schriftelijke bronnen ontleend. Ook bij schriftelijke bronnen spelen het gezichtspunt en de beweegredenen van de schrijver een rol, maar eenmaal opgeschreven is de bron bestendig. Veel schriftelijke bronnen vinden we in het archief.

De archiefwetenschap is sinds het begin van de twintigste eeuw een belangrijke hulpwetenschap van de geschiedenis. Veelzeggend in dit verband is dat de eerste hoogleraar vaderlandse geschiedenis in Nederland, Robert Fruin, samen met Samuel Muller, gemeentearchivaris van Utrecht, en Johan Feith, rijksarchivaris in Groningen, tot de heilige drie-eenheid behoorde van de grondleggers van de internationale archivistiek. Overigens werd in de tijd dat zij hun beroemde *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven* schreven een veel beperkter definitie van archief gebruikt dan tegenwoordig: *Een archief is het geheel der geschrevene, geteekende en gedrukte bescheiden, ex officio ontvangen bij of opgemaakt door eenig bestuur of een zijner ambtenaren, voorzover deze bescheiden bestemd waren om onder dat bestuur of dien ambtenaar te blijven berusten.* Men ging er nog van uit dat archieven alleen door de overheid en niet door particuliere instellingen of personen gevormd kunnen worden. Tegenwoordig beschouwt men ook archieven van families en verenigingen als echte archieven.

Archieven worden gevormd en bewaard vanwege het belang dat met ze gediend is. Dat kan zijn het belang voor de administratie, het belang van de (democratische) verantwoording, het belang van de recht- en bewijszoekenden en het belang van de (cul-

1. Dr. Robert Fruin (R'dam 1823-1899), foto J. Goedeljee.

tuur)historie. Het belangrijkste beginsel van de archiefwetenschap is dat archieven altijd in hun context bekeken moeten worden: door wie zijn ze gemaakt en bewaard en waarom?

In 2011 gaf Jori Zijlmans tijdens haar 3 Oktoberlezing een rondleiding langs het fraaie Leidse museale erfgoed dat betrekking heeft op het beleg en ontzet van Leiden.¹ Dit jaar zien we wat er in Leiden over is gebleven aan archivistisch erfgoed, waarom deze archieven zijn ontstaan en bewaard en hoe zij bij het Regionaal Archief Leiden terecht zijn gekomen. Daarnaast krijgt u een kijkje op een ander soort archief: het bodemarchief. De Leidse stadsarcheoloog Chrystel Brandenburgh legt een deel van het schriftelijk archief, namelijk het kaartmateriaal, naast het bodemarchief.

Het archief bewaard

De stad Leiden mag zich gelukkig prijzen dat het stadsarchief vanaf de middeleeuwen min of meer volledig bewaard is gebleven. Dat komt allereerst doordat Leiden domweg geluk heeft gehad. Het archief is voor grote rampen gespaard gebleven - het archief van de stad Delft bijvoorbeeld was minder fortuinlijk: dat heeft zwaar geleden onder de stadsbrand van 1653.² Dat wil niet zeggen dat er zich geen kleinere rampen hebben voorgedaan, zoals het instorten in 1512 van de toren van de Pieterskerk, de plek waar toen een deel van het archief bewaard werd, en de stadhuisbrand van 1929.

Na het beleg speelde stadssecretaris Jan van Hout een belangrijke rol in het veiligstellen en opnieuw ordenen van de archieven. De voor de stad belangrijkste stukken, de privileges en handvesten, waren sinds 1554 ondergebracht in een klein kamertje in het stadhuis in een speciale kist waarvan alle schepenen een sleutel hadden. In 1561 besloot de vroedschap de stukken te registreren en te kopiëren. Dat men daar niet toe gekomen was bleek toen burgemeesters en schepenen in 1577 een bezoek brachten

aan het ‘secretet’ om enige stukken te raadplegen. Door “de reumatycheyt van de plaetse” of de “zalpeter die deur de wulfselen scheen te trecken” dreigde het archief verloren te gaan. Op advies van Jan van Hout werd een drukpers aangeschaft om gedrukte kopieën van de stukken te laten maken. Aan het maken van deze kopieën kwam hij niet toe, maar het lukte hem wel de stukken een goede schoonmaakbeurt te geven en daarna te drogen met warme doeken. Dit beeld van de held van het beleg, Jan van Hout, die met warme wolle-tjes zorgvuldig de relieken van de stad droogdept is jammer genoeg niet voor het nageslacht vastgelegd. Vervolgens

2. Het stadhuis, detail uit het Straetbouc van Salomon van Dulmenghorst en Jan Pietersz. Dou, eind 16e eeuw.

legde Jan van Hout de stukken op chronologische volgorde, borg ze op in laden en liet ze door zijn klerken overschrijven in registers.

Van Hout was de eerste persoon die een soort inventarissen van het archief maakte: het register om de stukken van de stad te vinden in de *houwers intvertreck*, en de *inventarys van den privilegiën ende brieven wesende in den kist staende in den privilegiecamer deser stede*, allebei rond 1590.³ Het zijn geen inventarissen zoals we die nu zouden maken, dat wil zeggen een systematische beschrijving van alle stukken in het archief in hun context. In het register om de stukken van de stad te vinden heeft Jan van Hout alle stukken beschreven onder de letter van het alfabet van het eerste woord van de beschrijving. Achter iedere beschrijving staat een nummer van de desbetreffende lade of bundel. Zo staan onder elkaar: Paracelcisten, Pasquillen en Privilegeboucken. Sommige, door Jan van Hout minder belangrijk geachte archiefstukken, zijn door hem her en der op zolders in het stadhuis gezet en deels vernietigd bij de vernieuwing van het dak van het stadhuis in 1768.

De door Jan van Hout beschreven en netjes geordende stukken kregen het in de eeuwen na 1590 toch weer moeilijk. In 1734 beschreef de nieuwe stadssecretaris David van Royen hoe regen en wind, ratten en muizen de stukken aangetast hadden. Om in ieder geval verdere aantasting door knaagdieren te voorkomen zette men muizenvalen. Toen dat niet afdoende bleek, werden alle kieren in de kamer waarin de archivalia zich bevonden beslagen met ruw blik. Tegen de muren kwamen eiken boekenkasten te staan, ook beslagen met blik. Overigens is berging in eiken kasten nu een doodzonde, vanwege het looizuur dat uit eiken kan komen en het papier aantast. In deze nieuwe inrichting werd alles weer teruggezet zoals het aangetroffen was, in dezelfde orde die Van Hout al had aangebracht. De stukken waren toen nog steeds voornamelijk bedoeld voor de stadsbestuurders en ambtenaren, voor de administratie.

Dit veranderde langzaam gedurende de achttiende eeuw. Frans van Mieris kreeg voor zijn *Beschrijving der Stad Leyden* in 1762 behoorlijk wat stukken te zien⁴. In de late achttiende en vroege negentiende eeuw begon het besef opgeld te doen dat de overheidsarchieven publiek bezit zijn en als zodanig ook publiek toegankelijk moeten zijn. Het recht op inzage door bewijs zoekende burgers werd voor het eerst wettelijk vastgelegd in Frankrijk, in een wet van 25 juni 1794. Nederland kreeg pas in 1829 een reglement waarin het aan beheerders van archieven werd toegestaan om “aan alle bij hun bekende en vertrouwde personen, die in het algemeen belang geschiedkundige nasporingen wenschen te doen” toegang tot de archieven te verlenen. De formulering geeft al aan dat het niet de bedoeling was dat een willekeurige burger zich op

de stoep van het stadhuis meldde met de vraag of hij de archieven eens mocht bekijken. De beheerder van het archief kon zich beperken tot het verlenen van toegang aan bekende wetenschappers. In feite was dat een voortzetting van de bestaande praktijk uit de achttiende eeuw. Zo kreeg in 1803 professor Adriaan Kluit toegang tot het archief van de stad om er een inventaris van te maken.⁵ Dit is de eerste inventaris sinds het werk van Jan van Hout. Pas in de Archiefwet van 1918 werd vastgelegd dat de archieven van gemeenten voor alle burgers zonder kosten toegankelijk zijn.⁶

Ondanks het ontbreken van een wettelijk kader had het stadsbestuur van Leiden in de 19^e eeuw voldoende historisch besef om voor het archief te zorgen. De eerste gemeentearchivaris, Jhr. W.I.C. Rammelman Elsevier, werd in 1847 officieus, zonder vergoeding, en in 1855 tegen een salaris aangesteld. Dat was bijzonder vroeg, vergeleken met de benoeming van archivariissen in Amsterdam (1848), Rotterdam (1858), Den Haag (1884), Zierikzee (1920) of Roosendaal (1952).⁷

De berging van de archieven was ook na de benoeming van de archivaris abominabel. Een commissie die na de dood van Rammelman Elsevier in 1885 over de benoeming van een nieuwe archivaris moest adviseren wees en passant op de rommel op het stadhuis: “Eene ware doodenstad ... gedeeltelijk ook op den zolder in ordeloze massa onder het dak, voor stof en regen geenszins beveiligd. Dit kan natuurlijk zoo niet blijven. Het ideaal zou wezen een nieuw, opzettelijk daartoe ingericht gebouw, liefst in de onmiddellijke nabijheid van het Stedelijk Museum.” Dat gebouw kwam er, in 1893. Weliswaar niet in de nabijheid van De Lakenhal, maar aan de Boisotkade. Een gul le gaat van A.J. Krantz, voormalig gemeenteraadslid, van fl. 40.000,-, was voldoende om het eerste voor dat specifieke doel gebouwde gemeentearchief neer te zetten.⁸ Krap vijfendertig jaar later brandde het stadhuis, met daarin de archieven vanaf 1880, volledig af. Maar de archieven met betrekking tot beleg en ontzet lagen toen al veilig aan

3. Jhr. W.I.C. Rammelman Elsevier (1810-1885), de eerste gemeentearchivaris van Leiden, foto J. Goedeljee.

de Boisotkade, waar zij zich nu nog bevinden.

Het beleg in de stadsarchieven

Dit verhaal beperkt zich tot de sporen die beleg en ontzet in de Leidse archieven, te beginnen met die van het bestuur, hebben achtergelaten. Tijdens het beleg was het bestuur nog op de middeleeuwse wijze ingericht. De vroedschap bestond uit veertig mannen die voor het leven benoemd waren. Vacatures werden door coöptatie aangevuld, dat wil zeggen dat de zittende leden nieuwe leden benoemden. De vroedschap benoemde uit zijn midden jaarlijks vier burgemeesters

op St. Maarten (11 november). Ieder jaar ook werden door de vroedschap zestien namen voorgedragen waaruit het landsbestuur (de stadhouder in deze periode) acht schepenen benoemde op St. Jacobus (25 juli). Zij waren samen met de schout onder andere verantwoordelijk voor openbare orde en rechtspraak. De schout werd uit een voordracht van drie man eveneens door het landsbestuur benoemd. Namens het gewestelijk bestuur functioneerde een militaire gouverneur, tijdens het eerste beleg Joris van Montigny, tijdens het tweede Dirk van Bronckhorst, opgevolgd door Jan en Jacob van der Does.

Wat allereerst opvalt als we naar de archieven van beleg en ontzet kijken is dat de belangrijkste stukken ontbreken. De besluiten van de hele vroedschap werden sinds 1449 vastgelegd in de vroedschapsboeken. Vreemd genoeg is er

4. Agenda's door Jan van Hout van vergaderingen van het Gerecht, 1574.

een hiaat in de serie vroedschapsboeken vanaf 18 maart 1572 tot halverwege 1577. Dat kan niet gelegen hebben aan het feit dat het laatste boek volgeschreven was, er zijn nog vijftien pagina's onbeschreven. Aantekeningen van de vroedschapsvergaderingen staan wel in Gerechtsdagboek A, vanaf 15 oktober 1574 tot 3 juli 1577. Deze aantekeningen zijn op een kleiner formaat papier bijgebonden in een boek dat verder vooral een register van beschikkingen van het gerecht op ingekomen stukken bevat. Gerechtsdagboek A is een latere toevoeging aan de serie gerechtsdagboeken, die begint in 1577. De vroedschapsnotulen die in Gerechtsdagboek A te vinden zijn moeten duidelijk worden opgevat als een nieuwe start: De aanvang luidt: "Journael begonsten bij tijden van den nieuwen Burgemeesteren In Octobri anno 1574". Willem van Oranje had op 14 oktober de oude burgemeesters ontslagen en het eerste verslag in dit boek dateert van 15 oktober 1574.

Het lijkt erop dat tijdens de roerige tijden rond de val van Den Briel (1 april), de keuze van de stad voor de Prins (eind juni, begin juli) en de twee belegeringen daarna de notulen van de vroedschap niet systematisch in een register zijn bijgehouden. Er zijn echter wel degelijk vergaderingen geweest. Jan van Hout meldde in een rekest waarin hij om geld vroeg vanwege drukke werkzaamheden, dat hij de kladnotulen van de vroedschap sinds 1572 aan een koppel geregen (een zogenaamd lias) had bijgehouden.⁹ Vergaderingen van het gerecht zijn ook zeker gehouden in deze periode. Enkele agenda's van deze vergaderingen uit juni 1574 zijn bewaard gebleven in de collectie Ramazzotti, waarover later meer. Waar de notulen van vroedschap en gerecht uit 1572-1574 gebleven zijn is niet meer te achterhalen. Het kan zijn dat de regeringswissel een rol gespeeld heeft bij het zoekraken, maar dat is onwaarschijnlijk, Jan van Hout bleef secretaris. Of misschien zijn deze notulen, juist vanwege hun belang voor de geschiedschrijving, direct na het beleg door een geschiedschrijver in spe mee naar huis genomen en nooit teruggebracht. In dat geval is Jan van Hout de eerste verdachte. In de inventaris van Jan van Hout uit 1590 is in ieder geval geen duidelijke omschrijving van de vroedschapsboeken te vinden. Hij omschrijft ze als "Vroedschapboucken van (doorgehaald: Jare) outste aen totten Jaere (blanco stuk) toe".¹⁰

Gelukkig zijn de besluiten van het stadsbestuur die openbaar waren wel bewaard gebleven. De besluiten die voor de bevolking van belang waren werden afgelezen vanaf de stadhuisrap en vastgelegd in zogenaamde aflezingsboeken. Het aflezingsboek geeft een mooi sfeerbeeld van het beleg. Op 2 september wordt verordonneerd dat de buurtheren voortaan moeten gaan bijhouden wie overleden is, omdat anders

voedsel wordt uitgedeeld voor mensen die al dood zijn. De 13^e wordt ene Jan Cornelisz. veroordeeld tot een zeer hoge boete vanwege het rondstroomen van praatjes over burgers die zakken graan heel duur zouden verkopen. Op dezelfde dag worden alle burgers die daartoe enigszins in staat zijn opgeroepen wacht te lopen, omdat al veel mannen zijn overleden aan de pest. Op 14 september moeten de burgers alle paarden aangeven. Ondertussen is er blijkbaar ook onrust over de waarde van het koperen noodgeld, want het stadsbestuur laat omroepen dat dit verplicht geaccepteerd moet worden. Tegelijkertijd wordt iedereen opgeroepen de opgelegde vermogensbelasting te betalen, anders kan de stad niet verder functioneren. Het paardenvlees blijkt op 28 september niet toereikend, de uitdeling gaat van 2 pond naar 1 pond per hoofd. Toch komt de verlossing naderbij. Op 29 september wordt voorgelezen dat admiraal Boisot zijn best doet de stad te verlossen. Deze boodschap is per postduif ontvangen. Het wordt dan ook op straffe van ophanging verboden om op duiven te schieten, wat hongerige burgers, soldaten en vrijbuiters nog wel eens doen. De dag voor het ontzet wordt alle vrouwen en jongens verboden om zich op de stadswal te begeven, op verbeurte van de bovenkleding. De mannen wordt juist gevraagd om zich bij het eerste luiden van de alarmklok met geweer en al naar hun post te begeven en daar niet eerder

5. Fragment aflezingsboek, fol. 164v.

naer Dinstlant & dier om dinstend vande Amstel
te rege te brengen die nu vooorgaen in vrede hyle
al vading & bide gant sijn gulle & moest of
gulle verstaet dat sijn dat in alle, andere saken gonne
vajt om de sijn sijn sal gespaest vrede by andere
wordt omre aegren gesandect om tot eenig vrede te
romen by vrede sijn de gane van B. Aedegonde
aegren by ons et mider vongre dat nu vooorgaen dat
gylindre met gulle gods in vrede hyle sijn vrede
of de andere vrede vrede vrede sijn vrede
dairom dat gylindre mider vrede vrede in vrede
vredesacht vrede vrede

vandaan te gaan dan dat iemand van het gerecht ze daarvoor toestemming geeft.

Bij het lezen van het aflezingsboek moet in gedachten worden gehouden dat deze besluiten bestemd waren voor de bevolking. Vaak wordt er expliciet bij vermeld dat de maatregel is genomen op advies van Van Bronkhorst, dus met verwijzing naar een hogere autoriteit. Twijfels binnen het stadsbestuur, de grote dreiging dat het slecht zou aflopen, komen binnen dit boek niet aan de orde. Wel wordt soms de bevolking een hart onder de riem gestoken, bijvoorbeeld op 12 augustus als een brief van de prins van Oranje geciteerd wordt waarin de komst van nieuwe soldaten uit Duitsland wordt aangekondigd. De brief sluit met: “dat ghijlijden met hulpe goodts in corten tijden bijden eenen oft anderen wegen verlost werden sult begerende daerom dat ghijlieden middeler wijle in ulieder vromicheijt altijd volherdet”.¹¹

Sommige besluiten worden uitgebreid toegelicht, zoals het uitzetten binnen 24 uur van de vrouwen en kinderen van plattelandsbewoners die, nadat ze bij het begin van de vijandelijkheden eerst naar Leiden waren gevlucht, terug zijn gegaan naar het omringende platteland. Er wordt gewag gemaakt van “heymelijke correspondentie”, de proviand die voor deze mensen nodig is en het opruien van de burgers van de stad tot “seditie en beroerte”.¹² Het lijkt erop dat het stadsbestuur zich wil rechtvaardigen voor deze harde maatregel.

Een bijzondere vorm van administratie vormen de registers van de volkstelling. Deze volkstelling vond plaats op 7 augustus 1574. Het doel van de telling was het accuraat in beeld brengen van de bevolking, in verband met de steeds nijpender wordende voedselvoorziening. Dat er sprake was van voedselgebrek valt af te leiden uit twee zaken: bij sommige huizen wordt ook de voorraad meel aangetekend en elders wordt niet zozeer gesproken van een aantal personen als van het aantal dat brood haalt. Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de 3 October Vereeniging zijn deze registers uitgegeven. Toen is ook een definitieve telling gemaakt van het aantal inwoners van Leiden begin augustus 1574: 12.456. Aangezien het grootste deel van de sterfte tijdens het beleg na 7 augustus plaatsvond, is het merkwaardig dat Orlers in zijn *Beschrijvinghe der Stadt Leyden* uit 1641 16.000 inwoners vermeldde, die tijdens het beleg geteld zouden zijn. Daarvan zouden er volgens Orlers 6.000 zijn omgekomen. Beide cijfers moet Orlers van zijn oom Jan van Hout gekregen hebben, die al in 1678 een gedicht met het aantal doden op een stadhuispoortje liet aanbrengen. Het is de vraag waarom Orlers dan toch zo ver naast het totaal aantal inwoners zit. Had Jan van Hout hem een overdreven groot aantal inwoners voorgespiegeld, zodat het grote

aantal doden (6.000) plausibel leek? Het is een te grote vergissing om toevallig te zijn, maar een goede verklaring is er niet voor.¹³

Binnen de langlopende series stukken die ook tijdens het beleg werden bijgehouden kan men veel informatie vinden in de trossiersrekeningen, de rekeningen van het stadsbestuur. Hier komt de verantwoordingsfunctie van archieven naar voren. Vanwege de bijzondere omstandigheden rond het beleg zijn daarnaast veel extra rekeningen opgemaakt om achteraf de bestedingen te kunnen verantwoorden en eventueel gelden terug te krijgen van de stad of de landsregering. Er is een uitgebreide rekening door stadssecretaris Jan van Hout van koren, tarwe, rogge, gerst, mout, enz. over de periode 1572-1574.¹⁴ Franchoy van Lantscroom diende een rekening in als superintendent van de fortificatie in 1573 en Foy van Brouchoven diende vier kwitanties in van uitgaven wegens “de gemene zaak”.¹⁵ Verder zijn er monsterrollen van soldaten, kwitanties voor levering van voedsel, administraties van in beslag genomen kerkelijke goederen en overeenkomsten voor de huisvesting en de soldij van soldaten. Rekeningen klinken als droog leesvoer, maar alle aspecten van de roerige tijd rond het beleg komen naar voren bij lezing van deze stukken. Bijvoorbeeld de bevestiging

6. De uitval bij de Boshuizer schans, tekening 19e eeuw, maker onbekend.

van het verhaal dat de ingekwartierde soldaten soms ruige lui waren. Er is een inventaris van in 1572 door soldaten van burgers geroofde en weer teruggegeven goederen. Het stadsbestuur was ook verantwoordelijk voor door de kapiteins Marnau en Van Bodegem ingediende rekeningen voor drinkgelagen in herberg De Wissel tijdens het eerste beleg in 1573.¹⁶ Dat men dit soort drinkgelagen niet apprecieerde blijkt uit het feit dat deze tijdens het tweede beleg begin augustus 1574 uitdrukkelijk werden verboden.¹⁷ De rekeningen laten ook zien dat er Engelse soldaten meevochten: er is een inventaris van de goederen die Ritsard Lasenbe (Richard Lazenby), dienaar van Kolonel Chester, heeft achtergelaten in herberg De Meermin. Zelfs de prijzen voor het veroveren van de schans bij de Boshuizerbrug en voor het inleveren van hoofden van verslagen vijanden (24 schellingen per stuk) worden verantwoord.¹⁸

Na de woelingen was er niet alleen een lange financiële nasleep. Men begon zich ook op andere wijze te verantwoorden, vast te leggen wie er 'goed' en 'fout' geweest waren. Dit leidde tot archiefstukken als de notariële akte die op 7 maart 1575 voor notaris Samuel van der Wuert is gepasseerd, waarin Jan van der Does, Pieter Adriaansz. Van der Werf, Foy van Brouchoven, Jan van Hout en zes andere onverdachte grootheiden verklaren dat hopman Claas Dirksz. Van Montfoort zich verdienstelijk en dapper heeft gedragen gedurende het beleg. Chirurgijn Jan Meesz. van Assendelft deed juist verwoede pogingen om aan te tonen dat hij voorafgaand aan het eerste beleg in 1573 niet gevluucht was en dat hij ten onrechte ontslagen was.¹⁹ Ook voor de toekomst werd vastgelegd of men aan de juiste kant stond. Teruggekeerde ballingen moesten allen een eed afleggen. In een register werd keurig bijgehouden wie de eed had afgelegd en dus te vertrouwen was.²⁰

Het beleg verzameld

Tot hier toe zijn archieven van het beleg beschreven die door het handelen van het stadsbestuur ontstaan zijn en zo min of meer vanzelf hun plaats in het stadsarchief hebben gevonden. Het Regionaal Archief Leiden bevat echter ook archiefstukken die op andere wijze aan het bezit van de stad zijn toegevoegd.

Een heel aparte categorie vormen de archieven van de kerken en de kloosters. Deze zijn zelf onderwerp van de strijd geweest en dat is de reden dat zij op het stadhuis bewaard zijn gebleven. Normaal gesproken werden zij in het klooster of de kerk waar

zij thuishoorden bewaard. Na de omwenteling van 1572 echter werden gaandeweg de bezittingen van de kerken en kloosters geconfisqueerd. De lezing van Maurits Ebben in 2009 heeft dit verhaal verteld.²¹ Met de inbeslagname van de goederen van kerken en kloosters werden ook de archieven meegenomen. Enkele van deze archieven zijn helaas verloren gegaan in de loop der eeuwen, maar anderen zijn bewaard gebleven en bevinden zich nu in het Regionaal Archief Leiden. Soms bevatten deze archieven toch wel schrijnende voorbeelden van hoe het leven doorgaat na de inbeslagname. In de kloosterarchieven bevindt zich een rekest van Johan van Duivenvoorde, heer van Warmond, die in 1577 de Staten van Holland verzoekt om de materialen van het verbrande en vervallen klooster in Warmond te mogen gebruiken voor het afbouwen van zijn eigen Huis te Warmond.²²

Andere stukken bleven geheel bij toeval bewaard. In 1577 besloot het stadsbestuur om ter viering van 3 oktober een tiendaagse jaarmarkt in te stellen. Vier jaar na de eerste jaarmarkt kwam Willem van Oranje langs in Leiden. Hij werd door het stadsbestuur natuurlijk groots onthaald. Er werd een kladrekening gemaakt van wat het bezoek allemaal gekost had. Daarvoor greep de klerk wat velletjes die nog ergens in zijn kantoor rondslingerden: de aanplakbiljetten van de eerste jaarmarkt. Daardoor weten we nu hoe die werd aangekondigd, maar ook wat Willem van Oranje in 1581 voorgeschoteld kreeg. Het affiche was in de inventaris van het stadsarchief als een kladrekening geïnventariseerd. Bij het schrijven van een boekje voor het bezoek van koningin Beatrix op Koninginnedag 2000, bleek dat het om een affiche voor de jaarmarkt van 1577 ging.²³ De ontvangst van Willem van Oranje kostte de stad in 1581 overigens ruim 306 gulden.

Vooraf in de achttiende en negentiende eeuw werden stukken over het ontzet aan de stad, later het gemeentearchief, geschonken. Zowel geschiedschrijvers als nazaten van de hoofdpersonen van beleg en ontzet wilden hun verhaal graag voor het nageslacht bewaard zien. Het eerste verslag van het beleg werd nog tijdens de gebeurtenissen geschreven. Het *Dagverhaal* werd opgetekend door een onbekende die in Leiden moet hebben gebivakkeerd en die veel van de verdediging van de stad wist. Twee kopieën van dit *Dagverhaal* werden in de achttiende eeuw aan de stad geschonken, een door Cornelis van Alkemade, een nazaat van Jan van der Does en de andere door Frans van Mieris. Het laatste exemplaar was een afschrift van een handschrift dat zich oorspronkelijk in het bezit van de zeventiende-eeuwse oudheidkundige Petrus Scriverius bevond. Een achttiende-eeuwse aantekening van de man die veel van Scriverius'

boeken verkreeg, de verzamelaar Adriaan Westphalen, suggereert dat de schrijver wellicht Jan van Duivenvoorde is geweest, die in 1574 kapitein in de stad was.²⁴ Na het *Dagverhaal* volgde een stroom van geschiedkundige werken, al dan niet gebaseerd op ooggetuigenverklaringen en archiefstukken, te beginnen met de *Corte beschryvinghe vande strenghe belegeringhe ende wonderbaerlicke verlossinghe der stadt Leyden in Hollandt*, 1574, van Jan Fruytiers. Omdat deze werken geen archiefstukken zijn, vallen zij buiten het bestek van dit verhaal.

Ook de hoofdpersonen van het beleg probeerden hun kijk op de gebeurtenissen op te schrijven. Jan van der Does en Jan van Hout, bekende rederijkers, deden dat in de vorm van literatuur. De literaire activiteiten hebben ook hun weerslag in het stadsarchief gehad. In 1578 wordt er een rederijkerswedstrijd uitgeschreven door de stad, ter opluistering van de viering van 3 oktober. De verzen zijn in het stadsarchief opgenomen.

Behalve de toevallige overleveringen en de in beslag genomen archieven bezit het Regionaal Archief Leiden ook archieven die met opzet verzameld zijn. Het beleg en ontzet vormden zo'n belangrijke episode in de geschiedenis van de stad dat men geen genoegen nam met datgene wat door het stadsbestuur was opgesteld en bewaard. Men ging actief op zoek naar stukken om het archief aan te vullen: men verzamelde.

De eerder genoemde Cornelis van Alkemade gaf de stad in de 18^e eeuw twee vertalingen van brieven die door admiraal Boisot aan Jan van der Does waren gestuurd, op 22 en 26 september 1574. De originele brieven kwamen in 1824 op de tentoonstelling in het stadhuis terecht, door een lening van de graaf van Limburg Stirum uit Noordwijk, die de briefjes uiteindelijk aan de stad schonk.²⁵

Ook andere archiefstukken kwamen van nazaten van de helden van het beleg. Een derde hoofdpersoon, Pieter van der Werf, was geen literator. Hij werd op 14 oktober 1574 uit zijn functie als burgemeester ontslagen. Nog geen twee weken later, op 26 oktober 1574, werd hij, samen met de Leidse schout Hendrik van Brouhoven, door de Staten van Holland benoemd tot proviandmeester van het leger van de prins. Het idee, dat hij door Oranje terzijde geschoven zou zijn vanwege de brief die Van der Does aan Oranje schreef en waarin deze zich nogal negatief uitliet over Van der Werf, kan hiermee als onwaarschijnlijk worden afgedaan.²⁶ Toch had Van der Werf kennelijk wel de behoefte zijn reputatie te verdedigen. Afgezien van de toevoeging van de legende met de arm aan de editie van het boek van Fruytiers van 1577, is daar nog een duidelijke aanwijzing voor. In het Leidse archief bevindt zich namelijk een

bundel met stukken die door Van der Werf zelf bewaard en geschreven zijn met als doel zijn inspanningen voor de zaak van de Opstand voor het nageslacht vast te leggen.

De collectie werd na zijn dood door zijn nazaten gekoesterd. De stad verkreeg afschriften van de stukken omdat G. Huissen, de secretaris van de weeskamer, Frans van Mieris en Daniel van Alphen, griffier van de stad, deze bijeen gebracht hadden in de achttiende eeuw. Deze collectie is in de bibliotheek van het RAL terecht gekomen²⁷ en vormde een belangrijke bron voor de *Levensbijzonderheden* van Van der Werf door Jona Willem te Water (1814).²⁸

Uiteindelijk werd ook de originele collectie aan de stad geschonken, door Frans de Wildt, een Amsterdamse verzamelaar die van Van der Werf afstamde.²⁹ Bij de stukken die Van der Werf zelf verzamelde en schreef zitten twee latere stukken: een afschrift van de inventaris van de schilderijen en andere voorwerpen die de Wildt in 1852 aan de stad schonk en een afschrift van de inventaris van de archiefstukken van Van der Werf. Onderaan deze vroeg negentiende-eeuwse inventaris staat een aantekening over het ontbreken van enkele documenten, onder meer de originele commissies van Willem van Oranje aan Pieter van der Werf om geld voor de oorlog in te zamelen in Holland, van 3 mei 1573, en om zitting te nemen in 't College van Gecommitteerde Raden van Holland voor 1 jaar, van 31 oktober 1578.³⁰ Enkele van de ontbrekende stukken blijken elders in het archief of de bibliotheek geborgen te zijn, maar jammer genoeg niet allemaal.

Ook stukken van 'de vijand' werden verzameld. De stad verwierf bijvoorbeeld kopieën van brieven van Don Fernando de Lannoy en Don Luis de Requesens. Deze brieven bevatten klachten over het gedrag van Valdés tijdens de belegering van Leiden.³¹ De meest recente aanwinst van archiefstukken over beleg en ontzet is de collectie Ramazzotti, waarover zometeen meer.

Een nieuwe categorie archieven, tot slot, vormen de archieven die door de herdenking en viering van het beleg en ontzet ontstaan zijn. Vooral de bibliotheek van het Regionaal Archief Leiden bevat vele geschriften die met diverse herdenkingen te maken hebben. Zo is er een verzameling aantekeningen en brieven over het tot stand komen van het standbeeld voor Van der Werf.³²

Sluitstuk is het archief van de 3 October Vereniging. Na de oprichting in 1886 heeft de vereniging altijd goed het archief bijgehouden. Het leuke van dit archief is dat het niet alleen informatie bevat over de organisatie van herdenking en viering,

9. Affiche 3 Oktoberoptocht. 1925.

maar ook stukken die gebruikt werden bij de feestelijkheden zelf. De feestwijzers, affiches, menu's en het overvloedige beeldmateriaal vormen een feest op zich. Daarnaast geeft het archief een goed beeld van de beeldvorming rond beleg en ontzet. Bij de viering van 100 jaar 3 October Vereeniging in 1986 is het eerste deel van het archief, tot en met 1974, in bruikleen gegeven. Ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan in

2011 is het archief tot 2000 aangevuld.

Na 375 jaar herenigd

Letterlijk een apart verhaal vormt de collectie Ramazzotti.³³ Deze collectie van originele archiefstukken met betrekking tot het beleg en ontzet kwam op wel heel merkwaardige wijze terug naar Leiden. Op 19 juli 1956 kwam een brief binnen op het stadhuis. De schrijver vertelde dat hij gedurende een lang verblijf in Spanje de hand had weten te leggen op een serie oude bladen, gedateerd vanaf de zestiende eeuw, geschreven in Oudnederlands. Het onderwerp van de teksten was (fout gespeld) de Besetzung von Leiden. De schrijver had de papieren laten zien aan een Nederlander, die hem aanraadde het stadsbestuur van Leiden in te lichten, omdat de papieren belangrijk zouden zijn voor de geschiedenis van Leiden. De brief was ondertekend door Jean.B. Ramazzotti, restaurateur van oude schilderijen, Via Roma 142 te San Remo. Waarschijnlijk vanwege het beroep van Ramazzotti dacht gemeentearchivaris Annie Versprille dat het beeldmateriaal betrof. Ze verzocht om de namen van de graveurs en exacte prijsopgave.

Op 8 augustus kwam er een brief terug, gericht aan J.N. van Wessem, directeur van De Lakenhal. Daarin legde Ramazzotti uit dat hij gedurende achttien jaar in Spanje had gewoond, juist ook tijdens de burgeroorlog. Hij was erg geïnteresseerd in oude dingen en daarom had hij 15.000 peseta's betaald voor de documenten. Er waren 71 documenten, groot en klein, uit 1573 en 1574, van het 'Beleg von Leyden'. Hij had foto's laten maken van enkele kleinere stukken om de ondertekening goed te kunnen zien. Helaas stelden zijn huidige omstandigheden hem niet in staat om de papieren te schenken. Op dezelfde dag stuurde Ramazzotti ook een brief aan Annie Versprille waarin hij uitlegde dat het om documenten ging en niet om gravures. Opnieuw benadrukte hij dat hij de documenten graag zou schenken, maar hij was 75 en moest nog steeds werken voor de kost.

Annie Versprille vond 15.000 peseta's te veel. Ze vroeg zich vervolgens af hoe de papieren in Spanje terecht waren gekomen. Misschien door spionage? Zo ja, dan zou het erg interessant zijn om de geschiedenis van Leiden ook van die kant te kennen. Daarom verzocht ze of het mogelijk zou zijn om iemand van het consulaat-generaal in Genua naar de collectie te laten kijken. Ze had inmiddels ook de consul-generaal

10. Mej. Mr. A.J. Versprille (1905-1995). Gemeentearchivaris van Leiden 1956-70.

in Genua, De Meester, geschreven met het verzoek om hulp. De consul-generaal reageerde onmiddellijk. Hij schreef Ramazzotti met de vraag om de collectie in Genua te komen laten zien en tegelijkertijd liet hij informeren of Ramazzotti wel als betrouwbaar bekend stond.

Ramazzotti raakte geheel van de wijs van de brief van Annie Versprille en wendde zich weer tot de directeur van De Lakenhal, Van Wessem. Hij noemde de brief van Versprille 'extraordinaire'. Zij sprak van spionage, van weten hoe die papieren in Spanje gekomen waren. De papieren waren vierhonderd jaar geleden geschreven, dus wie kon het weten? Tegelijk met de papieren had hij oude boeken gekocht, tijdens de vier maanden van de Spaanse revolutie.³⁴ Men verbrandde destijds delen van particuliere bibliotheken in de straten

en hij kocht mooie dingen van liefhebbers. Wat dacht de museumdirecteur wel niet van de brief van de archivaris? Hij verdacht haar ervan de prijs naar beneden te willen brengen. Ook de consul-generaal en Versprille zelf kregen verontwaardigde brieven. Versprille haastte zich een brief terug te sturen met duizend excuses voor het misverstand. Zij bedoelde dat de brieven door spionage in 1574 in Spaanse handen gevallen konden zijn. Ramazzotti liet weten blij te zijn dat het misverstand uit de weg was. Met een volgende brief stuurde hij zelfs enkele foto's mee. Nadat de foto's uiteindelijk afgedrukt en vergroot waren kwam Annie Versprille tot de conclusie dat zij B&W niet kon adviseren de collectie aan te kopen. Enige weken later stuurde Ramazzotti weer een brief. Hij voegde een vrij wanhopig postscriptum toe: "Ecrivez-moi s.v.p. quelque chose!" Dat deed Versprille, zij liet hem in oktober definitief weten van de koop af te zien.

Dit zou het einde van het verhaal zijn geweest als niet de algemene rijksarchivaris Hardenberg wat doortastender was opgetreden. Hij had belangstelling voor een an-

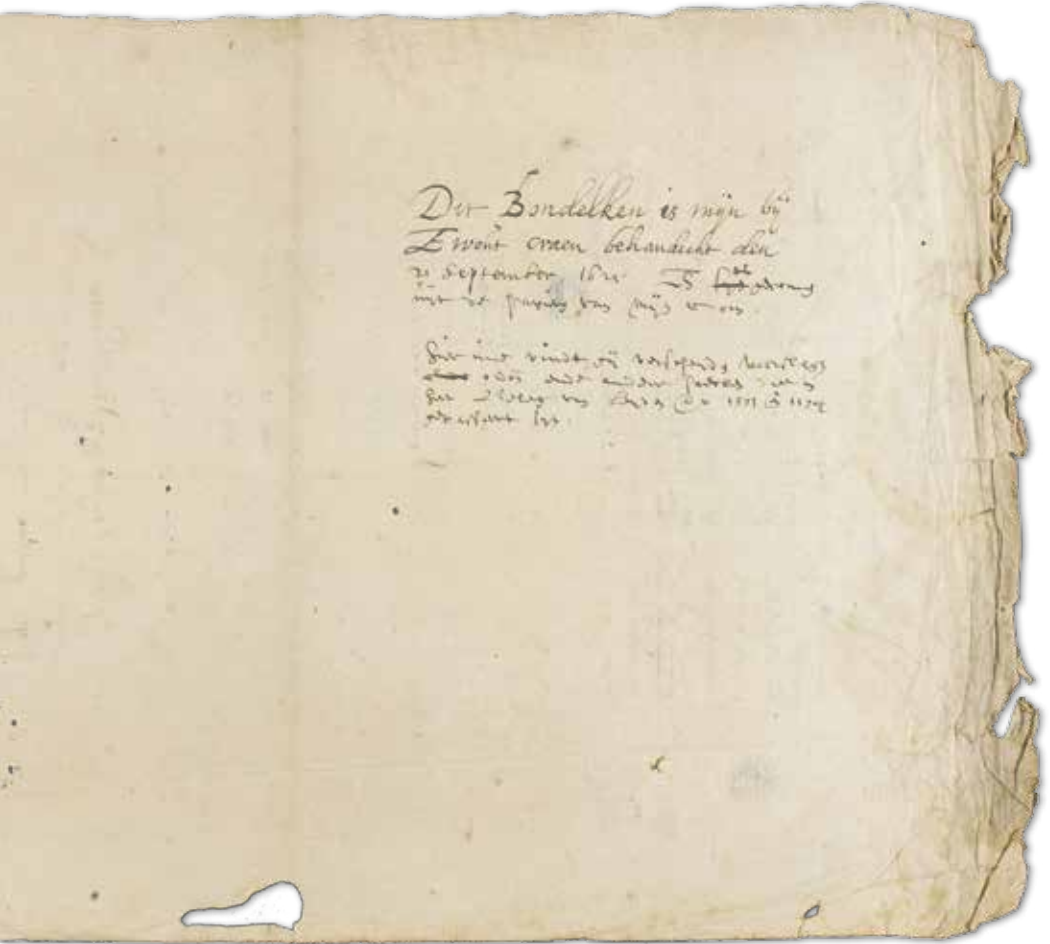
der deel van de collectie, dat betrekking had op de achttiende-eeuwse admiraal Van Kinsbergen. De volledige collectie werd hem in de zomer van 1957 voor inzage ter beschikking gesteld en ook Annie Versprille kreeg de kans de documenten te bekijken. Zij raakte nu wel overtuigd: “het is belangrijk materiaal voor Leiden, dat in instructies en opdrachten aan schutters naar voren brengt de wijze, waarop de verdediging werd geleid”, schreef zij aan B&W. Zij verzocht om 350 gulden te mogen besteden aan deze collectie. Dat mocht, hoewel zij het bedrag binnen haar reguliere budget moest vinden. De koop werd gesloten via het Algemeen Rijksarchief en de Stichting Luitenant-Admiraal van Kinsbergen.

Van Leiden via Manilla naar Barcelona: welke weg heeft de collectie afgelegd?

De collectie bestaat uit twee stukken van voor het beleg. Het eerste is een memorie namens Oranje van 14 juni 1572 die door Pieter Adriaansz. Van der Werf op 2 juli aan de vroedschap wordt overhandigd en waarin een aantal zaken wordt verordonneerd die samenhangen met de overgang van de stad naar het kamp van de prins. Het tweede stuk is een lijst van zestien personen die door het gerecht zijn aangeslagen voor een gedwongen lening om de monstering van soldaten in garnizoen te betalen. De overige stukken stammen alle uit 1573 en 1574. Zij betreffen agenda's voor de vergaderingen van het gerecht in juni 1574, stukken van het stadsbestuur over openbare orde, de verdediging en de levensmiddelenvoorziening, memories van de militaire autoriteiten aan het stadsbestuur, de kerkelijke goederen en de inkomsten en uitgaven van het stadsbestuur. Alle stukken zijn aan het stadsbestuur gericht, zijn door het stadsbestuur afgekondigd of zijn concepten van door het stadsbestuur opgestelde verzonden stukken. Allemaal moeten zij zich dus oorspronkelijk in het archief van de stad bevonden hebben.

De belangrijkste vragen die over deze collectie gesteld kunnen worden zijn dan ook: met welk doel zijn deze stukken uit het stadsarchief gehaald en hoe kunnen deze papieren in de jaren dertig van de twintigste eeuw in Barcelona terecht zijn gekomen?

Om te beginnen lijken de stukken al vroeg uit het stadsarchief genomen te zijn. In

11. Aantekening over de herkomst van de collectie Ramazzotti, 1621.

de inventaris van Jan van Hout uit 1590 zijn de stukken niet te herkennen. Een deel van het antwoord op de vraag door wie de stukken verwijderd zijn wordt gegeven door de inventarisator, William Downer. Op de achterkant van een van de stukken vond hij een aantekening: "Dit bondelken is mijn bij Ewout Craen behandicht den 21 september 1621 ende es gecomen uyt de papieren van mijn oom. Hierinne vindt gij verscheyden voorslagen, ordonnantiën ende andere saecken, die in het beleg van

Leyden anno 1573 en 1574 gepasseert zijn”. Vergelijking van dit stukje tekst met het handschrift van Jan Jansz. Orlers, zoals gezegd een neef van Jan van Hout, liet zien dat deze tekst door Orlers geschreven moest zijn. Notaris Ewout Craen was de notaris die een afschrift van het testament van Van Hout maakte op 19 juli 1619 en het testament van Orlers zelf opstelde op 6 februari 1625. Eerder was hij klerk ter secretarie, een directe medewerker van Jan van Hout. Hij was getuige bij een aanvulling op het testament van Van Hout en van de opening van dat testament in 1609 door notaris Bartelomeus van Tethrode, op zijn beurt weer een neef van Orlers.³⁵

Het is waarschijnlijk dat Jan van Hout voornemens was een geschiedenis van de stad te schrijven. In 1602 had hij al twaalf gedichten op het *Beleg ende ontset der stad Leyden* gepubliceerd.³⁶ Aan het geschiedwerk is hij nooit toegekomen. Hij was echter wel, in zijn functie als stadssecretaris, bij uitstek de persoon die toegang had tot het stadsarchief en die zich, zoals we hiervoor gezien hebben, intensief met dit archief heeft bemoeid. Sommige stukken sluiten naadloos aan op stukken die wel in het stadsarchief bewaard zijn gebleven. In zowel de collectie Ramazzotti als het stadsarchief bevinden zich bijvoorbeeld rekeningen van het omsmelten van het zilver van de Pieterskerk om er munten en penningen van te slaan.³⁷ Veel van de stukken zijn ook binnengekomen bij, opgesteld of ondertekend door Jan van Hout. Heeft hij de stukken mee naar huis genomen voor zijn nooit verschenen boek? Hij nam wel eens vaker wat mee. Zo liet hij aan de griffier mr. Joost van Swanenburgh bij testament een twintigtal ingebonden archiefbescheiden van de stad na.³⁸

Heeft Orlers deze papieren losgekregen van de notaris die de nalatenschap van zijn oom beheerde? De eerste editie van Orlers' boek *Beschryvinge van de stad Leyden* bevat een uitgebreid verslag van het beleg, maar dat verscheen al in 1614. Het bundeltje papieren werd pas in 1621 overhandigd. Nadere bestudering van de tweede editie van Orlers' werk, uit 1641,³⁹ leert dat daarin geen gebruik wordt gemaakt van de collectie Ramazzotti. De grote groep stukken uit 1572 en 1573 komt sowieso niet aan bod, Orlers slaat het eerste beleg min of meer over. Bij de beschrijving van het tweede beleg citeert hij geen enkel stuk uit de collectie Ramazzotti. Kortom: Orlers kan degene zijn geweest die de stukken in 1621 in handen kreeg, maar hij heeft ze niet zelf gebruikt. Nu was Orlers naast stadsbestuurder ook boekverkoper. Zou hij het bundeltje verkocht hebben? Er is een catalogus bekend van de verkoop van boeken op 3 januari 1647, na zijn dood,⁴⁰ maar daarin is geen beschrijving te vinden die overeenkomt met de inhoud van het 'bondelken'. De papieren die hij gebruikte voor zijn beschrijving

van Leiden liet hij bij testament van 12 februari 1641 na aan zijn neef Van Tethrode, die inmiddels zelf stadssecretaris was. Het spoor loopt dus dood bij Orlers. Alles bijeen genomen is het waarschijnlijk dat hij de collectie in zijn bezit heeft gehad, maar wat hij er mee wilde doen weten we niet.

Zijn er nog andere aanwijzingen over de lotgevallen van de collectie Ramazzotti? Bij de papieren zit een inventaris die volgens Downer rond 1800 geschreven moet zijn.⁴¹ De papieren die uiteindelijk in het Algemeen Rijksarchief, nu Nationaal Archief, terechtkwamen bieden ook een aanwijzing. Deze papieren vormen het archief van J.H. van Kinsbergen (1735-1819),⁴² admiraal en een van de helden van de slag bij de Doggersbank in 1781, tijdens de Vierde Engelse Oorlog. Na de komst van de Fransen in 1795 werd hij ontslagen, maar onder Willem I werd hij in ere hersteld en in de adelstand verheven. Hij stierf kinderloos. Zijn vriend, de Amsterdamse notabel Maurits Cornelis van Hall (1768-1858) schreef een biografie van de oude zeeheld, *Het leven en karakter van den admiraal J.H. van Kinsbergen* (Amsterdam 1841).⁴³

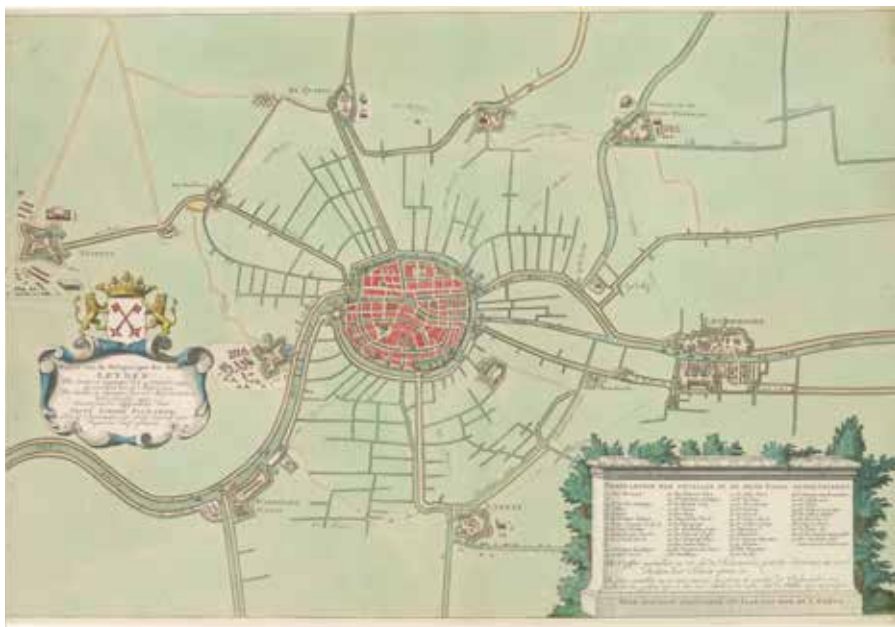
Uit de inhoud van de door het Algemeen Rijksarchief verworven stukken blijkt dat zij vermoedelijk van deze Van Hall afkomstig zijn. Dat Van Hall niet alleen belangstelling had voor de recente vaderlandse geschiedenis, maar net als veel tijdgenoten ook voor de roemruchte tijd van de Opstand blijkt uit een gedicht van zijn hand op Pieter van der Werf. Het simpelweg *Van der Werf* getitelde gedicht verscheen in 1824 in de *Almanak voor het schoone en goede*, gedrukt in Amsterdam bij G.J.A. Beijerinck.⁴⁴ Zou Van Hall behalve de papieren van zijn oude vriend nog meer historisch materiaal verzameld hebben? Hoewel Van Hall zelf niet uit Leiden kwam, had hij er wel gestudeerd en was zijn vader in Leiden geboren. Het is ook mogelijk dat beide collecties, die over het beleg en die over Van Kinsbergen, op een later moment door vererving bijeen gebracht zijn.

Na Van Hall loopt het spoor weer dood. Hij overleed in 1858 en zijn boeken werden geveild. Hoe de papieren uiteindelijk bij Ramazzotti terecht gekomen zijn blijft een raadsel. Bij de aankoop door het Algemeen Rijksarchief liet Ramazzotti wel weten dat hij de collectie van ene Calle Camida in Barcelona had gekocht en dat deze de stukken weer vanuit Manilla had verworven.⁴⁵ Aangezien Calle straat betekent lijkt het er eerder op dat het om een leesfout gaat en dat de stukken in de Calle Canuda gekocht zijn.⁴⁶ Hoe ze vanuit het negentiende-eeuwse Nederland in Manilla zijn aangeland zal wellicht nooit achterhaald worden.

BELEG EN HERDENKING IN BEELD

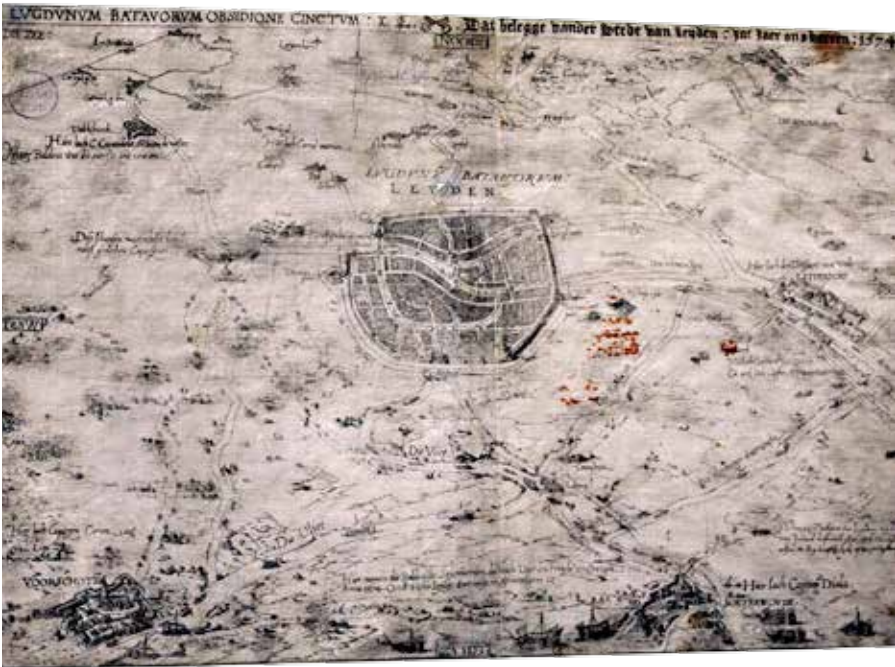
(CHRYSTEL BRANDENBURGH)

Buiten de strikte archiefstukken (stukken die door en tijdens de gebeurtenissen ontstaan) legde de stad ook een flinke collectie bibliotheek- en beeldmateriaal van het beleg aan. Mooie voorbeelden van beeldmateriaal zijn twee kaarten die in 1574 gemaakt zijn. De ene is van de hand van Joost Janszoon Beeldsnijder of Bilhamer (afb. 12), de andere van Hans Liefrinck (afb. 13 mag wat mij betreft ook vervallen). Kaarten uit deze periode lijken – door hun gedetailleerdheid – vaak nauwkeuriger dan ze in werkelijkheid zijn. Wanneer we de kaarten van Bilhamer en Liefrinck - een op een - op

12. Kaarte van de belegeringen der stadt Leyden - ontworpen en affgetekent door Joost Jansen Bilhamer.

het huidige kaartmateriaal projecteren dan levert dit een vertekend en onmogelijk geografisch beeld op van de stad ten tijde van het beleg en ontzet. De informatie die we van deze kaarten kunnen aflezen wordt pas waardevol als we deze combineren met gegevens verkregen uit andere vormen van onderzoek. Hieronder volgen enkele

13. Kaart van het beleg van Leiden van Johannes Lieftrinck, UB Leiden, collectie Bodel Nijenhuis

voorbeelden van dit soort onderzoek.

De Spaanse schansen in beeld en bodem

Van de situatie rondom de stad gedurende het beleg van Leiden zijn meerdere kaarten bekend. Slechts twee daarvan zijn daadwerkelijk tijdens of vlak na het beleg gemaakt. Joost Janszoon Beeldsnijder ofwel Bilhamer was een man met vele capaciteiten: hij was tekenaar, beeldsnijder, bouwmeester, landmeter en vestingbouwkundige. In die laatste hoedanigheid werkte hij als ingenieur voor de Spaanse troepen en maakte hij zijn kaart in opdracht van de Spaanse landvoogd Requesens. Ook ontwierp hij waarschijnlijk een aantal van de 21 schansen die de Spaanse troepen rondom de stad opwierpen.⁴⁷

Vanuit zijn positie van belegeraar kon Bilhamer de stad alleen maar van buitenaf afbeelden. Als gevolg hiervan is de stad op zijn kaart zeer schetsmatig weergegeven, maar geeft hij veel detail weer in de lopen van wegen en water en de ligging van de diverse schansen rondom de stad. Bilhamer geeft bovendien informatie over de omvang van de schansen (in vierkante roeden) en de afstanden tussen schansen en ten opzichte van de stad. Helaas is de originele kaart niet bewaard gebleven, maar resten een zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse kopie.⁴⁸

Hans Lieftrinck woonde tijdens het beleg van Leiden in de stad en had van daaruit een slecht beeld van hetgeen buiten de muren van de stad gebeurde. Desalniettemin heeft Lieftrinck direct na het beleg een kaart gemaakt waarop de stad en haar omgeving staan afgebeeld. De oorspronkelijke veldtekening van Lieftrinck is niet bewaard gebleven. Wel is er een potloodtekening uit circa 1675 (toegeschreven aan Willem Schellinx) die een kopie van de tekening van Lieftrinck kan zijn. Lieftrinck zelf werkte zijn tekening uit tot een ets waarop hij het verloop van het beleg van Leiden in de vorm van een beeldverhaal weergeeft. Zijn doel was dus zeker niet de situatie van het einde van het beleg landmeetkundig correct weer te geven, en dat is te zien aan de zeer schetsmatige weergave van wegen en waterlopen. De stad zelf is op de kaart van Lieftrinck daarentegen veel nauwkeuriger afgebeeld dan op die van Bilhamer en is daardoor bruikbaar voor het onderzoek naar de stad zelf dan naar de omgeving ervan.

14. Detail uit de kaart van Bilhamer, collectie RAL PV 44359

Door de kaarten van Bilhamer en Lieftrinck is min of meer bekend op welke plaatsen rondom de stad schansen zijn opgeworpen. Met name de kaart van Bilhamer lijkt hiervoor door zijn gedetailleerdheid een betrouwbare bron. Wanneer we echter proberen om op basis van deze kaarten de exacte locatie van de schansen te bepalen stuiten we op problemen. De volgende voorbeelden illustreren dit.

De schans op de Dwarswetering lag volgens Bilhamer ten noord-

15. Detail uit het kaartenboek van Rijnland van Floris Balthasar en Balthasar Florisz. van Berckenrode uit 1615.

oosten van het kruispunt van de Zijl en de Dwarswetering (afb. 14). Uit diverse historische kaarten uit de zeventiende eeuw is bekend dat de Zijl, ter hoogte van dit kruispunt van waterwegen oorspronkelijk een veel scherpere bocht maakte (afb. 15 en 16). In de jaren 1936 en 1937 werd de hoofdstroom van de Zijl rechtgetrokken maar op oude luchtfoto's uit 1954 en 1962 is de oude loop van de rivier nog goed te zien (afb. 17). Ook op de huidige topografische kaart is nog altijd sprake van een eiland ten westen van de Zijl. We moeten de schans waarschijnlijk zoeken op de uiterste noordelijke punt van dit eiland of in de bedding van de huidige Zijl. Deze schans was 16 vierkante roede groot wat overeenkomt met 226 m² ofwel ca. 15x15 meter. Een dergelijk kleine schans is in de jaren '30 vermoedelijk helemaal verdwenen bij de aanleg van de nu 50 meter brede Zijl.

16. Detail uit het kaartenboek van Rijnland van Floris Balthasar en Balthasar Florisz. van Berckenrode uit 1615.

Ten westen van de schans op de Dwarswetering lag een tweede schans, nu ook wel aangeduid als de schans aan de Broekweg (afb. 14). De Broekweg is al vroeg in de zeventiende eeuw op kaarten afgebeeld (afb. 15) en door zijn oriëntatie en ligging ligt het voor de hand om de weg waaraan de schans op Bilhamers kaart is inge-

LEIDEN 1954

17. Luchtfoto uit 1954 van het gebied waar de schans op de Dwarswetering gelegen heeft.

tekend als de Broekweg te identificeren. Op luchtfoto's is van deze schans geen spoor meer te herkennen, wat niet vreemd is aangezien de schansen direct na het beleg geslecht zijn (afb. 17). Een grove indicatie van de locatie van de schans in de flauwe bocht van de Broekweg lijkt daarmee de enige mogelijkheid.

Bilhamer heeft op zijn kaart niet alleen de afmetingen van de schansen weergegeven, maar ook de onderlinge afstanden en de afstand ten opzichte van de stad. De afstanden tot de stad zijn ingemeten aan de hand van driehoeksmetingen en daarin schuilt in dit geval meteen een duidelijke foutmarge. Bij driehoeksmetingen maakt men gebruik van het gegeven dat de vorm en afmeting van een driehoek volledig bepaald kan worden als de lengte van één zijde en de aanliggende hoeken bekend zijn. Landmeters gebruikten deze methode om afstanden ten opzichte van bekende punten in te meten. Hiertoe bepaalde men de hoeken tot twee vaste bekende punten. De onderlinge afstand van die twee punten werd als bekend verondersteld. Het probleem was echter dat deze vaste punten in de stad Leiden lagen. Aangezien de landmeters alleen buiten de stad hun werk konden doen, heeft men een schatting moeten maken van de afstand tussen de twee punten in de stad, waardoor ook de berekening van de afstand van de schansen tot de stad spaak liep. Wanneer we de afstanden van de kaart van Bilhamer namelijk exact uitmeten op de hedendaagse topografische kaart zien we meestal grote afwijkingen. De schans op de Dwarswetering ligt min of meer op de afstand die Bilhamer weergeeft: volgens Bilhamer bedroeg de afstand van deze schans tot de stad 400 roeden wat overeenkomt met 1507 meter. In werkelijkheid is de afstand 1760 meter, wat een relatief klein verschil is. Ten aanzien van de overige schansen zitten we er echter ver naast. Met de 350 roeden van de stad tot de schans aan de Broekweg belanden we vlak ten noorden van de Slaaghsloot en ook de afstand tussen de schansen aan de Dwarswetering en de Broekweg is veel groter dan 200 roeden.

Ook ten aanzien van de Lammenschans blijkt de maatvoering van de kaart van Bilhamer er ver naast te zitten. Van deze schans is bekend dat hij ten zuiden van de Roomburgerwetering lag op de samenvloeiing van de drie waterwegen Vliet, Vrouwenvaart en Roomburgerwetering (afb. 18).⁴⁹ Gemeten langs de Herenweg en de Vliet ligt deze plaats op een afstand van ruim 1,5 kilometer van de stad. In vogelvlucht is dit circa 1450 meter terwijl Bilhamer een maat van 250 roeden aangeeft ofwel 941 meter.

Is er dan geen enkele mogelijkheid om te achterhalen waar de schansen precies gelegen hebben? Bovenstaande doet het ergste vermoeden. We mogen immers wel concluderen dat de kaart van Bilhamer ten aanzien van de maatvoering niet sterk is.

18. Reconstructie van de ligging van de Lammenschans (Van Oerle, p. 290).

Ondanks deze duidelijke fouten is het echter nog altijd een belangrijke informatiebron voor het globaal positioneren van de schansen in de omgeving van de stad. Juist doordat de belangrijke wegen en waterlopen er in redelijk detail op staan afgebeeld kunnen we op basis van de kaart heel gericht te werk gaan met andere vormen van onderzoek. Gelukkig is er nog een laatste informatiebron die een rol kan spelen bij het opsporen van de schansen: het bodemarchief. We weten dat de schansen vrij snel na het beleg zijn geslecht. Wallen zijn afgegraven en watergangen gedempt. Vooral de waterwegen rondom de schansen zullen sporen in de bodem hebben achtergelaten.

Deze inmiddels opgevulde grachten zullen zich als duidelijke sporen in de bodem aftekenen. Ook afvalkuilen en waterputten zijn door de kleur van hun vulling voor archeologen te herkennen. En wat te denken van het afval van de Spaanse troepen zelf: gereedschap, wapentuig en gebruiksvoorwerpen werden zo lang mogelijk gebruikt maar eenmaal versleten werden ze weggegooid. In sommige gevallen weten we dat de sporen van de schansen bij recente bodemingrepen vergraven zijn. Voorbeelden hiervan zijn hier boven reeds genoemd: zowel de Lammenschans als de schans op de Dwarswetering zijn vermoedelijk helemaal verdwenen bij de aanleg van de huidige waterwegen. Op andere plaatsen kunnen we deze sporen nog altijd in de grond opsporen en onderzoeken. Tot nu toe zijn er in Leiden nog geen resten van schansen opgegraven. Voorbeelden van elders in het land laten echter zien dat dergelijke structuren heel goed herkenbaar zijn. Dat zou kunnen betekenen dat bij toekomstig onderzoek de exacte plaatsen van de Leidse schansen aan het licht kunnen komen. Bij archeologisch onderzoek in Breda werden bijvoorbeeld de V-vormige grachten van twee belegeringslinies met schansen opgegraven.⁵⁰ Door de kleine omvang van de schansen (vaak slechts 15x15 meter) is het wel zaak om heel gericht onderzoek te doen, want de kans is groot dat dergelijke kleine structuren gemist of niet herkend worden.

Nawoord

De stad Leiden heeft geluk gehad dat de archieven met betrekking tot beleg en ontzet voor grote rampen gespaard zijn gebleven. Behalve geluk heeft ook het historisch besef van het stadsbestuur een rol gespeeld. De held van het beleg, onvermoeibaar hervormer en stadssecretaris Jan van Hout, was de eerste die het archief ordende, al was hij misschien ook verantwoordelijk voor het zoekraken van een deel van de stukken. Leiden was een van de eerste steden met een archivaris en de eerste Nederlandse stad die een gemeentearchief liet bouwen.

Van der Does, Van Hout en Van der Werf hebben ieder op hun eigen manier gepoogd hun beeld van de gebeurtenissen veilig te stellen. Van der Does en Van Hout via de literatuur, Van Hout en Van der Werf door het bijeen brengen van archiefstukken. Vanaf eind achttiende eeuw werd er actief gespeurd naar archieven en collecties over beleg en ontzet, al toont het gerommel rond de collectie Ramazotti aan dat dit niet altijd vlekkeloos verliep. Aanvankelijk bleven deze stukken vooral bestemd voor de

elite van historieschrijvers, maar sinds de Archiefwet van 1918 kan iedere burger deze stukken aan de Boisotkade in handen krijgen.

Bij het bestuderen van de archieven en collecties is het van belang om te bedenken wie met welk gezichtspunt geschreven en verzameld heeft. Dat geldt zowel voor de literatuur van Jan van der Does en Jan van Hout, de verzamelde archiefstukken van Jan van Hout en Pieter van der Werf, als de kaarten van Lieftrinck en Bilhamer. Het standpunt van de maker bepaalt, soms letterlijk, zoals bij de kaarten, de inhoud van het stuk. De geschiedschrijver moet zich er te allen tijde van bewust zijn dat, hoewel deze stukken proberen de werkelijkheid weer te geven, de schrijver of de archivaris vaak bewust of onbewust de werkelijkheid een stukje mooier heeft willen maken dan hij was. Soms gebeurde dat tijdens de gebeurtenissen zelf, bijvoorbeeld door het weglaten van twijfels in de aflezingsboeken. Soms gebeurde dat achteraf, door het verwijderen van stukken (Jan van Hout) of door zijn rol in de Opstand uitgebreid te beschrijven (Van der Werf). Het afwegen van de waarde van de archiefstukken voor de historie behoort tot de kern van het vak van de historicus. De taak van de archivaris is slechts om de stukken zo compleet mogelijk en in de juiste context voor het nageslacht te bewaren en zorg te dragen voor een zo breed mogelijke (digitale) toegang tot het archief. Op deze manier draagt het Regionaal Archief Leiden, namens de stad Leiden, zorg dat deze geschiedenis, op welke wijze hij ook bewaard is gebleven, van ons allemaal is. Mysteries blijven er overigens nog volop bestaan. Waar zijn de besluiten van de vroedschap tussen 1572 en 1574 gebleven? Wat is er precies gebeurd met de documenten uit de collectie Ramazotti? Zullen we de Spaanse schansen ooit terugvinden? U wordt van harte uitgenodigd om onderzoek te doen in de prachtige archieven van beleg en ontzet.

Noten

- 1 J. Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & Volksfeest* (Leiden 2011).
- 2 B. van der Wulp, Papier met een zwart randje, in: *Delf. Cultuurhistorisch magazine voor Delft*, 10^e jaargang, nr. 3, najaar 2008, 12-13.
- 3 R.C.J. van Maanen, *Inventaris van het stadsarchief van Leiden (1253) 1574-1816 (1897)*, (Leiden, 1986), XXXVIII-XLI.
- 4 Annie Versprille, De inhoud van het Leidse archiefdepot, in: *Leids Jaarboekje 1957*, 54.
- 5 R.C.J. van Maanen, aangehaald werk, XL.
- 6 Eric Ketelaar, Archiefrecht, in: Yvonne Bos-Rops, Gustaaf Janssens, Charles Jeurgens en Eric Ketelaar, red., *Lezen! Teksten over het archief. Jaarboek 2007 Stichting Archiefpublicaties* ('s-Gravenhage 2009), 31.
- 7 <http://www.winkelstories.com/Scheltema01.html>; RAL, Archief van het archief, Inventaris door A. van Noort, inleiding p. 3.
- 8 P.J.M. de Baar, *Historisch overzicht 100 jaar Gemeentearchief aan de Boisotkade* (ongepubliceerd 1993).
- 9 W.I.C. Rammelman Elsevier *Inventaris van het archief der gemeente Leyden, bevattende hare registers en bescheiden van algemeenen aard, alsmede die van het beleg en ontzet in 1574* (Leiden, 185?), deel II, 36.
- 10 RAL, SA I, inv. nr. 1, Register om de stukken van de stad te vinden in de houwens in t vertreck, onder V.
- 11 RAL, SA I, inv.nr. 389, fol. 164 v.
- 12 RAL, SA I, inv.nr. 389, fol. 152 r.
- 13 D.E.H. de Boer en R.C.J. van Maanen, *De volkstelling van 1574, Leiden ten tijde van het beleg* (Leiden 1986) 7-16.
- 14 RAL, SA I, inv.nr. 1332.
- 15 RAL, SAI, inv.nr. 1338, 1339.
- 16 RAL, SA I, inv. nr. 1328, 1340.
- 17 RAL, SA I, inv. nr. 389, fol 163 r.
- 18 RAL, SA I, inv. nr. 1363, 1364.
- 19 RAL, SA I, inv.nr. 1341, 1342.
- 20 RAL, SA II (1574-1816), inv.nr. 1362.
- 21 M. Ebben, *Winnaars en verliezers : kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden* (Leiden 2009).

- 22 RAL, Archieven van de kloosters, archiefnr. 000512, inv.nr. 534.
- 23 RAL, SA II, inv.nr. 785, C. de Graaf, R.C.J. van Maanen en A.H. Netiv, *Vorstelijke visites. Oranje voetstappen in Leiden* (Leiden 2000).
- 24 W.I.C. Rammelman Elsevier, *Inventaris*, deel II, 50.
- 25 W.I.C. Rammelman Elsevier, *Inventaris*, deel II, 37, J. Zijlmans, *Leidens ontzet*, 68. Bij de tentoonstelling op het stadhuis in 1824 was o.a. een tafel met documenten ingericht. Van deze documenten werd een catalogus gedrukt. Helaas blijkt al uit de inventaris van Rammelman Elsevier van 1858 dat een deel van die documenten verloren is gegaan, zie RAL, SA I, inv. nr. 6, inventaris der documenten ter secretarie, hs., 1858, p. 92.
- 26 Jori Zijlmans, Pieter Adriaensz. van der Werf, held van Leiden, in: J. van Eijnatten, F. van Lieburg en H. de Waard (red.), *Heiligen of helden. Opstellen voor Willem Frijhoff* (Amsterdam 2007) 130-143.
- 27 RAL, bibliotheek nr. 2264pf en 2267pf.
- 28 J.W. te Water, *Levensbijzonderheden van Pieter Adriaansz. van der Werff, burgemeester der stad Leijden, ten tijde van hare beide belegeringen door de Spanjaarden in de jaren 1573 en 1574: meest uit ongedrukte stukken verzameld* (Leiden 1814).
- 29 Tegenwoordig te vinden als RAL, SA II inv.nr. 138o. Afstamming De Wildt: S. van der Paauw, Familie Register van Pieter Adriaansz van de Werf Burgemeester der Stad Leyden tydens het beleg in 1574, hs. RAL LB 2258 dl.
- 30 aantekening hierbij: *dit niet gevonden, zie tpak van v Alphen*, volgens een aantekening in de inventaris van SA I geborgen bij de charters.
- 31 W.I.C. Rammelman Elsevier, *Inventaris*, deel II, 37.
- 32 Aantekeningen betreffende het tot standkomen van het standbeeld voor Pieter Adriaansz. van der Werff, gehouden door dr. W.N. Du Rieu, RAL, LB 1282 folio-deel.
- 33 RAL, Archief van het archief, ongeïnventariseerd deel, dossier briefwisseling Ramazzotti, 1956-1957.
- 34 Misschien wordt de anarchistische revolutie van juli 1936 in Barcelona bedoeld.
- 35 K. Bostoën, *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer* (Leiden 2009), 15
- 36 K. Bostoën, *Hart voor Leiden*, 103.
- 37 RAL, Collectie Ramazottie inv.nrs. 29-34 en SA I, inv. nr. 1355.
- 38 K. Bostoën, *Hart voor Leiden*, 20.

- 39 J.J. Orlers, *Beschrijvinge der Stadt Leyden*, Leiden (Leiden 1641) 444-575.
- 40 *Catalogus van verscheide rare boucken naer-gelaten bij den Heer Ian Iansz. Orlers, gedrukt bij Frans Hackes* (Leiden [1646]).
- 41 W. Downer, *Inventaris van de collectie Ramazzotti*, ongepubliceerd, Leiden, 1959.
- 42 W. Smit-Buit, Jan Hendrik van Kinsbergen, admiraal en filantroop, 1735-1819, Uit: Dr. J.A.E. Kuys (eindredactie), drs. C.A.M. Gietman, drs. R.M. Kemperink, E. Pelzers en dr. P.W. van Wissing (red.), *Biografisch Woordenboek Gelderland*, deel 5, Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis (Hilversum 2006) 70-72.
- 43 <http://www.dbnl.org/auteurs/auteur.php?id=halloo3>
- 44 Bibliotheek Regionaal Archief Leiden LB 2256 portefeuille
- 45 B.J. Slot, *Inventaris van het archief van J.H. van Kinsbergen [levensjaren 1735-1819], 1771-1841*, Nationaal Archief, Den Haag, 1976, 7.
- 46 Op nummer 4 bevindt zich al sinds 1931 een groot antiquariaat, Libreria Cervantes. Mededeling Raymond Fagel, Universiteit Leiden.
- 47 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden 1975), 286-287.
- 48 D. de Vries (red.): *Historische plattegronden van Nederlandse steden*, deel 7 Leiden (Alphen aan den Rijn 1997), 38.
- 49 E. van der Vlist, *Cronesteyn. Van broekland tot polderpark* (Leiden 2004) 50.
- 50 R.D. Hoegen en H. de Kievith: De sporen van het beleg van Breda in 1625 en 1637, in: C.W. Koot en R. Berkvens, *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei* (Breda 2004) 437-458.

Ariela Netiv en Chrystel Brandenburgh (MOOIER DAN) DE WERKELIJKHEID HET BELEG VAN LEIDEN IN ARCHIEF, BEELD EN BODEM

PRIMAVERA PERS